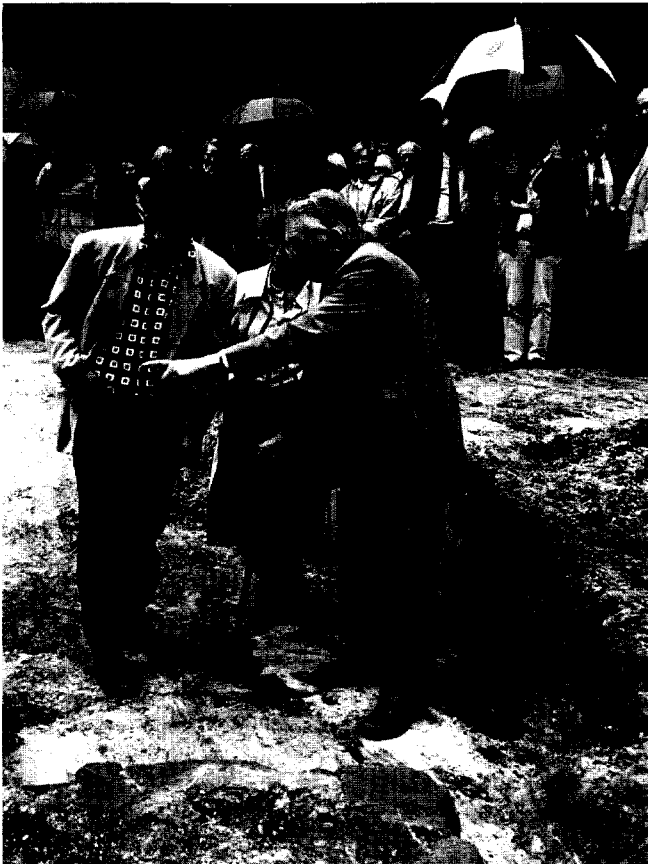

De datering van de Heilig-Kruiskapel te Utrecht

C.A.M. van Rooijen

Afb. 1. Foto van de 'opening' van de opgraving in 1993. Professor Brunsting (rechts op de foto) die zelf bij de opgraving van de Heilig-Kruiskapel in de jaren dertig betrokken is geweest, verricht de officiële handeling. (Foto Dienst Gemeente Utrecht)

In 1993 vond op het Domplein een heropgraving plaats van de restanten van de Heilig-Kruiskapel. De aanleiding hiervoor was dat volgens gemeente-archeoloog H.L. de Groot reden bestond om te twifelen aan de datering van deze kapel, die in 1929 door A.E. van Giffen op de 10de eeuw was gesteld.¹ Het was de eerste gebleken dat het aardewerk waarop Van Giffen zich deels baseerde niets met de datering van de kapel van doen had. Bovendien achtte De Groot het mogelijk dat het kerkje niet een kruis-vorm had zoals Van Giffen had vastgesteld, maar dat er sprake was van een

verbouwd zaalkerkje.² Dit zaalkerkje, een kerktipe dat in de 8ste eeuw gedateerd wordt, moest dan het lang gezochte kerkje van Willibrord zijn. De locatie van het eerste kerkje van Willibrord op het Domplein was immers nog niet ontdekt. Deze hypothese was reden genoeg om tot een archeologisch heronderzoek naar de datering van de Heilig Kruiskapel over te gaan. Hierbij speelde mee dat de inzichten en technieken sinds 1929 verder getreden waren en dat van nieuwe dateringsmethoden gebruik kon worden gemaakt.

In 1994 verscheen een thema-nummer van het Bulletin KNOB (jaargang 93, nummer 4/5) dat uitsluitend ging over de kerken op het Domplein in Utrecht. In dat nummer verdedigde De Groot zijn hypothese omtrent de 8ste-eeuwse datering van de kapel en verscheen in hetzelfde nummer onder andere een artikel van Rijntjes waarin deze de hypothese lanceerde dat de zuidarm van de Heilig-Kruiskapel van oorsprong een cella uit de 7de eeuw is geweest.

Er was eigenlijk direct reden om aan die dateringen te twifelen. De bepaling van de ouderdom van het muurwerk van de Heilig-Kruiskapel aan de hand van de 14C methode leverde namelijk, tegen de verwachting in, een 10de-eeuwse datering op. Ook bleek de kapel niet de vermoede zaal-vorm te hebben maar, zoals Van Giffen al eerder had vastgesteld, van origine kruis-vormig te zijn. Daarmee leverden twee van de vragen, op basis waarvan het heronderzoek mede was gestart, een antwoord op dat niet strookte met de aannames vooraf. Op basis van die discrepantie leek het zinvol om de dateringen uit 1994 nog eens tegen het licht te houden en een aantal gegevens op een rijtje te zetten. Daarbij wordt de aandacht gericht op de datering van de Heilig-Kruiskapel als geheel en zal aan het eind ook aandacht aan de zuidelijke kruisarm worden geschonken. Uit het volgende verslag zal blijken dat een (late?) 10de-eeuwse datering voor de Heilig-Kruiskapel het meest aannemelijk is.

De 14C dateringen

Gedurende de opgraving van 1993 zijn diverse houtskoolmonsters uit de specie van de funderingen van de kapel gehaald. De achterliggende gedachte hierbij was, dat deze houtskool in de specie is gekomen bij de produktie van de mortel. Voor de specie had men namelijk kalk nodig, die werd verkregen door het branden van schelpen of kalksteen. Bij dit

branden blijft altijd wat houtskool in de kalk/schelpmortel achter. De houtskool die uit de mortel èn tussen de stenen vandaan is gepeuterd stamt dus waarschijnlijk uit de bouwperiode van de Heilig-Kruiskapel, alhoewel insluiting van ouder materiaal niet moet worden uitgesloten.³ De drie houtskoolmonsters waarvan de 14C waarde is bepaald, zijn op het bovenvlak van de muurrestanten uit de specie gehaald en kunnen dan ook niet van later voegwerk afkomstig zijn (zie afb. 2).

De datering die aan de 14C-waarden van de houtskoolmonsters werd gekoppeld, ligt tussen de 888 tot 982 na Chr. bij 67% en tussen de 876 en 1008 na Chr. bij 95% waarschijnlijkheid. Op basis van deze uitslag is een 8ste-eeuwse datering voor de Heilig-Kruiskapel niet te verdedigen, de 14C waarde wijkt daar significant vanaf. Deze discrepantie wordt versterkt als bedacht wordt dat de resultaten van de drie gemeten houtskoolmonsters dusdanig gelijkwaardig waren, dat het door het R.J. Van de Graaff-laboratorium van de Universiteit Utrecht verantwoord werd geacht om deze een gezamenlijke datering te geven.

Het 14C gehalte van houtskool is goed te meten en wordt over het algemeen – mits er voldoende koolstof aanwezig is – als betrouwbaar ervaren.⁴ De aan de 14C bepalingen gekoppelde dateringen worden gecalibreerd met behulp van onder andere dendrochronologie en komen steeds beter vast te liggen. Kleine variaties komen nog wel voor, maar een dateringsfout van (ruim) twee eeuwen voor de hier onderhavige periode mag worden uitgesloten.

In de bijdrage van D. J. de Vries in dit nummer, geeft de auteur aan dat de 14C bepalingen van de door hem besproken monsters zeer onbetrouwbaar blijken te zijn als dateringsmethode voor gebouwen. Hij geeft daarbij tevens aan dat volgens Van der Borg een minimum grens van 0.4 mg koolstof in het monster noodzakelijk is om te komen tot een betrouwbaar 14C resultaat, een limiet waaraan niet alle door hem besproken monsters voldoen. Daarnaast geeft hij aan dat de monsternamen niet is uitgevoerd volgens de voorwaarden die door M. J. Y. van Strijdonck e.a. worden aangegeven (zie noot 3). Het gaat er daarbij vooral om dat het materiaal waar het monster van afkomstig is herkenbaar moet zijn, om daarmee mede de herkomst te kunnen bepalen. Die herkenbaarheid was er bij de door De Vries besproken monsters niet altijd.

Dat deze twee factoren een cruciale rol kunnen hebben gespeeld in de bevindingen van De Vries blijkt, binnen de hier besproken onderzoeken, enerzijds uit het gegeven dat de 14C monsters van de dendrochronologisch gedateerde houtmonsters in zijn onderzoek wel als redelijk juist worden ervaren, anderzijds uit het feit dat de houtskoolmonsters uit de mortel van de Heilig-Kruiskapel, alle drie een – vrijwel – gelijk resultaat opleveren.

Vooralsnog is er dan ook geen reden, mits er aan bepaalde randvoorwaarden wordt voldaan, om aan de wetenschappelijke betrouwbaarheid van 14C metingen te twijfelen. De constatering dat de Heilig-Kruiskapel op basis van de 14C bepaling op zijn vroegst in de late 9de of de 10de eeuw is te dateren, is dan ook verantwoord.

Het kerktype

Gedurende de opgraving werd, zoals eerder vermeld, vastgesteld dat de kapel van oorsprong toch kruisvormig was en alleen het koor en het schip door een koppelfundering van elkaar gescheiden waren.⁵ De verwachte overeenkomst van de kapel met de in de 8ste eeuw gebruikelijke zaalkerkjes blijkt niet te kloppen. Niettemin werd door De Groot een mogelijke parallel van de kruisvormige kapel gevonden onder de 'oudste AngelSaksische modellen', kerkjes uit het gebied waar Willibrord oorspronkelijk vandaan kwam.⁶

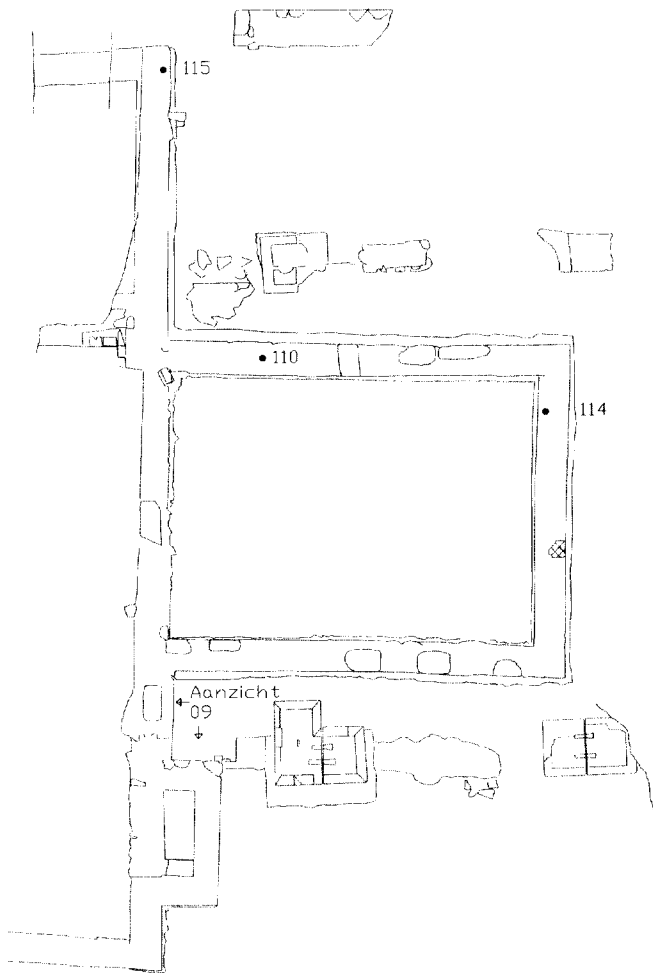
Wanneer de bedoelde plattegronden uit het AngelSaksische gebied worden bekeken valt echter op dat de muren van de zalen van die kerken ononderbroken doorlopen. Dit geldt ook voor de funderingen bij de opgegraven kerken. De porticus is altijd een uitbouw tegen de zaal van de kerk aan.⁷ Dit is ook zichtbaar bij de typologische 'voorgangers' van deze AngelSaksische kerkjes, de zaalkerken met alleen een porticus aan de oostzijde; het koor.⁸ Deze constructie wijkt fundamenteel af van de Heilig-Kruiskapel. Bij die kapel zijn de kruisarmen namelijk niet door middel van een muur (fundering) gescheiden van de zaal van de kerk en/of daar koud tegen aangehouden. De Heilig-Kruiskapel is in opzet kruisvormig en kan dan ook niet met de bedoelde AngelSaksische zaalkerkjes worden vergeleken.⁹

Als de overeenkomst wel aanwezig was, dan nog kunnen deze kerken niet als parallel voor een Willibrord kapel worden gezien omdat de genoemde kerkjes pas circa aan halve eeuw na de dood van Willibrord in het AngelSaksische gebied verschijnen.¹⁰

Als gekeken wordt naar de archeologische gegevens in Nederland zelf dan past de kruiskapel eveneens niet in de 8ste eeuw. Er zijn namelijk in Willibrords missiegebied de nodige kerkplattegronden bekend die uit de 8ste eeuw stammen. Peeters, die daarnaar onderzoek gedaan heeft, constateert dat deze gebouwen zaalkerkjes met een rechtgesloten koor zijn, en geen dwarsarmen en absiden hebben. Hij gaat ervan uit dat Willibrord voor zijn kerkjes gebruik heeft gemaakt van de lokale bouwtradities.¹¹ Ook de op het Domplein gebouwde St-Salvator kerk was zo'n zaalkerkje.¹² De Heilig-Kruiskapel is vanwege zijn kruisvorm dan ook niet in de 8ste of vroege 9de eeuw te plaatsen, een jongere datering lijkt meer op zijn plaats.

Het aardewerk

Vooraf aan de opgraving van de Heilig-Kruiskapel was er weinig hoop op stratigrafisch betrouwbare vondsten. Dit omdat de kerk al eerder archeologisch was onderzocht. Niettemin werd scherp naar materiaal gespeurd, hetgeen een bescheiden hoeveelheid mobiele vondsten opleverde. Voor de datering van de kapel hadden deze losse vondsten echter weinig belang. Van importantie was een handvol scherven die uit de voegen van het muurwerk van de Heilig-Kruiskapel werd

Afb. 2. Bovenaanzicht van het opgegraven muurwerk met daarop aangegeven de houtschoolmonsters waarvan de 14C waarde bepaald is. (Tekening ABC Utrecht)

gepeuterd, de enige plaats waar scherven niet verstoord door latere graafwerkzaamheden de tijden 'overleefd' konden hebben. Het zijn deze vondsten die enig licht op een archeologische datering van de Heilig-Kruiskapel kunnen werpen (zie afb. 3).

Bij het bestuderen van dit aardewerk bleek dat tussen de scherven één Badorf-scherf aanwezig was. Dit uit het Duitse Rijnland afkomstige aardewerk is bij de opgravingen in Wijk bij Duurstede veelvuldig gevonden. Op basis van het onderzoek naar het daar gevonden materiaal moet deze scherf tussen 750 en 925 gedateerd worden, waarbij kan worden opgemerkt dat dit aardewerk het meest veelvuldig voorkomt tussen 775 en 850.¹³ Het andere scherven materiaal is, zoals De Groot al in zijn artikel beschreef, in de Romeinse en Merovingische periode te plaatsen.

Op basis van het Karolingische materiaal kan het muurwerk dan ook op zijn vroegst na 750 worden gedateerd. Hoewel

het natuurlijk niet volledig is uit te sluiten dat dit scherfje door latere verstoringen in de voegen terecht is gekomen, ligt de vondst ervan goed in lijn met de andere waarnemingen, die de kerk in ieder geval na de 8ste eeuw plaatsen.

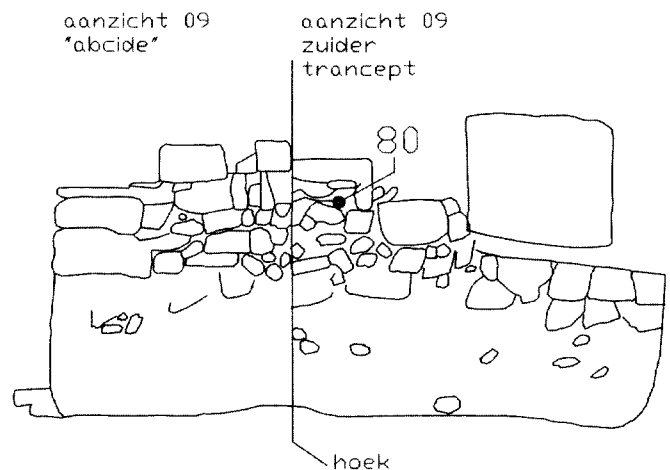
Het muurwerk ten westen van de Heilig-Kruiskapel

Ten westen van de kapel is bij de opgravingen in 1933 het nodige muurwerk gevonden. Eén van die muren lijkt niet alleen in de opbouw maar ook qua gebruikte stenen en specie zeer sterk op het muurwerk van de Heilig-Kruiskapel. Dit werd door Vollgraff en Van Hoorn al geconstateerd¹⁴ en door De Groot bevestigd. Bovendien stelde de laatste vast dat ook de aanlegdiepten van de funderingen vrijwel gelijk zijn.¹⁵ Alle drie de onderzoekers gaan ervan uit dat deze muur en de kapel van gelijke oorsprong zijn. Vollgraff en Van Hoorn beschouwen de muur en de Heilig-Kruiskapel echter als 10de-eeuws, terwijl De Groot voor beide aan de 8ste eeuw denkt.

Tussen de genoemde muur en de kapel ligt een roodzandstenen sarcofaag. Deze sarcofagen komen vanaf de 10de eeuw voor en het hier bedoelde exemplaar, uit één stuk en met rechte wanden, stamt waarschijnlijk uit de 10de/11de eeuw¹⁶ (zie afb. 4).

Deze sarcofaag blijkt nu een belangrijke hulp te zijn voor het dateren van het genoemde muurwerk. Vollgraff en Van Hoorn constateren namelijk: "Vóór den ingang der kapel lag, ongeveer in de as van het gebouw, op geringe diepte onder het toenmalig aardoppervlak, een in rooden zandsteen gehouwen lijk-kist, die zonder deksel door ons is aangetroffen. De oudere muur .... stond vlak tegen de kist aan, en de geelachtige specie van dezen muur lag aan den Z.W.hoek van den kist over den bovrand van deze heen. De muur is derhalve eerst gebouwd nadat de kist geplaatst was."¹⁷

Als de genoemde oudere muur dus jonger is dan of vrijwel gelijktijdig met de sarcofaag, dan moet dit ook gelden voor

Afb. 3. Aanzichts-tekeningen van de oost-muur van de Heilig-Kruiskapel met daarop aangegeven de vondsten van het vindplaats van het Karolingische aardewerk. (Tekening ABC Utrecht)

de Heilig-Kruiskapel. Voor beide muurwerken geldt dan een datering van op zijn vroegst de (late?) 10de eeuw.

De maaiveldhoogten

In het hiervoor gegeven citaat van Vollgraff en Van Hoorn is te lezen dat de roodzandstenen sarcofaag net onder het toenmalige maaiveld lag. De bovenrand van deze kist lag, zonder deksel, op circa 390 cm +NAP,¹⁸ terwijl de vloer van de kapel blijkens het betoog van De Groot rond de 390-395 cm +NAP moet worden gezocht. Van Giffen hield de hoogte van de kapelvloer op 405 cm +NAP¹⁹ en Stöver concludeert op goede gronden dat de NAP hoogte van de vloer tussen de 410 en 416 cm +NAP gezocht moet worden.²⁰

Ook ten noordoosten van de kapel, tussen het koor en de noordelijke kruisarm zijn twee roodzandstenen sarcofagen uit één stuk gevonden. Het zijn vermoedelijk deze sarcofagen waarover Van Giffen meldt dat, al voor zijn komst zandstenen sarcofagen uit één stuk waren verwijderd. Volgens Van Giffen kwamen deze dus van een hoger niveau (dan de uit tufstenen opgebouwde exemplaren) en moesten dan ook 14de-eeuws of jonger zijn. Op de tekening die ervan bewaard is zijn de twee sarcofagen goed te herkennen. Het gaat om rechthoekige typen, waarvan één exemplaar 'balkjes' in de hoeken heeft. Gezien dit kenmerk zal deze sarcofaag evenals die aan de westzijde, uit de 10de/11de eeuw stammen en niet zoals Van Giffen stelde uit de 14de eeuw.²¹ Ook de rechthoekige sarcofaag die ernaast ligt wordt gezien zijn model in de 10de/11de eeuw gedateerd.²² Van beide sarcofagen ligt de bovenrand – deksels ontbraken – rond de 380 cm +NAP, een hoogte die aansluit bij de kapelvloer en de sarcofaag aan de westzijde.²³ Dit houdt in dat de hoogte van het maaiveld uit de 10de/11de eeuw, gebaseerd op de sarcofagen vlak tegen de kerk aan, zeer wel past bij het vloerniveau van de Heilig-Kruiskapel. Op basis van de NAP-hoogten is een 10de/11de-eeuwse datering van de kapel het meest aannemelijk.²⁴

De locatie van de kapel

Zoals bekend staat de Heilig-Kruiskapel precies boven de principia van het romeinse castellum. Hoewel dit als een belangrijk gebouw mag worden gezien, lijkt het toch niet de aangewezen plaats om een vroegmiddeleeuws kerkje te zoeken. Weliswaar stonden deze kerkjes vaak op belangrijke romeins/inheemse gebouwen, maar dat zijn dan nogal eens (zoals in Elst) tempels. Dikwijls ook stonden de kerkjes op 'heidense' ere-plaatsen zoals bijvoorbeeld waterputten. De Romeinse waterput onder de Heilig-Kruiskapel was in de 8ste eeuw al eeuwen uit het zicht verdwenen en kan dan ook niet als zodanig hebben gediend.²⁵

Van het veel voorkomende – traditionele – beeld uitgaand dat kerken (de romaanse en gotische Dom) over hun voorgangers worden heengebouwd, lijkt de locatie van de Dom een prima plaats om Willibrords kerkje te zoeken.²⁶

Daarvoor zijn ook wel archeologische aanwijzingen. Een eerste – vage – aanwijzing is een gebouwtje dat in de Romeinse pe-

riode mogelijk als tempeltje heeft gefunctioneerd.²⁷ Dit gebouwtje is onder het ingestorte gedeelte van de gotische Dom teruggevonden en kan, vergelijkbaar met de situatie in Elst, de locatie van het vroegste christelijke kerkje hebben bepaald. Een tweede archeologische aanwijzing is een ontdekking door G. Rauws, die in de documentatie van de oude opgravingen op het Domplein sporen van een – waarschijnlijk – vroegmiddeleeuws gebouw heeft ontdekt. Het is niet ondenkbaar dat hiermee een of meer voorgangers van de romaanse Dom zijn teruggevonden. Deze sporen bevinden zich eveneens onder het ingestorte gedeelte van de Dom.²⁸

De zuidelijke kruisarm

In het genoemde Dompleinnummer van het Bulletin *KNOB 1994* is door R. Rijntjes de suggestie gedaan dat de zuidelijke kruisarm van de Heilig-Kruiskapel een 7de-eeuwse cella is.²⁹ Dit verschil in bouwperioden is volgens Rijntjes herkenbaar aan een bouwnaad tussen de zuidelijke kruisarm en de kapel. Twee recentelijk uitgevoerde metingen leverden een Romeinse datering en één die tussen 655 en 686 valt.³⁰

Het is moeilijk om, nu dit muurwerk niet meer in het zicht is, over die interpretatie te discussiëren.

Het vergelijken van het muurwerk van de zuidannex met het kerkje in Elst, en het op basis daarvan in de 7de eeuw dateren, is moeilijk te weerleggen maar valt ook niet goed te verdedigen. De funderingen zijn op beide plaatsen gemaakt met voorhanden materiaal dat, ongeacht een secundaire 7de-, 8ste- of 10de/11de-eeuwse datering, vooral Romeins van oorsprong is.

Het is merkwaardig dat een 7de-eeuwse cella gedurende alle strijd in de eeuwen tot in de 10de/11de eeuw overeind blijft om dan in de Heilig-Kruiskapel te worden geïncorporeerd. Als die cella op het Domplein al heeft bestaan, dan zal deze eerder in een 'vroeg' kerk zijn opgenomen. Probleem is tevens, dat in de zuidelijke kruisarm een Karolingische scherf is gevonden, hetgeen wijst op een jongere datering. Bijkomende complicatie: men weet niet meer of de scherf in of tegen de muur lag.

De enige mogelijkheid die er is om nu, zonder heropgraven, extra zekerheid te verkrijgen over de datering van de zuidelijke kruisarm, is om een 14C meting aan enkele houtskoolmonsters uit de specie van de kruisarm te laten verrichten. Geven deze eenzelfde uitkomst als de drie eerdere monsters, dan mag van één bouw fase in de (late?) 10de eeuw worden uitgegaan. Mochten de 14C bepalingen toch een 7de-eeuwse datering opleveren, dan is dat een aanvullende bevestiging van de waarneming van Rijntjes.

Conclusie

Het zal na het voorgaande duidelijk zijn dat een 8ste-eeuwse datering voor de Heilig-Kruiskapel op het Domplein te Utrecht niet is te handhaven. Alle dateringsmethoden waarmee de Heilig-Kruiskapel gedateerd kan worden, wijzen

Afb. 4. Foto 28 van 24-6-1933 waarop de sarcofaag te zien is met links achter – net zichtbaar – specie van de muur op de rand.
(Foto ABC Utrecht)

op een periode na het midden van de 8ste eeuw. Gezien de ¹⁴C bepaling, de stratigrafie van het muurwerk en de daarmee samenhangende maaiveldhoogten is een datering in de 10de eeuw, met een voorkeur voor het eind daarvan, het meest aannemelijk.

Er kan dan ook worden geconstateerd dat de 10de-eeuwse datering die A.E. van Giffen in de jaren dertig voor de Heilig-Kruiskapel vaststelde volgens de nu bekende gegevens nog steeds juist is, onder voorbehoud van een mogelijk oudere zuidelijke kruisarm.

Noten

- 1 A.E. van Giffen, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht, Wetenschappelijke verslagen, I De opgravingen in december van 1929*, Haarlem 1934, pp.8-9.
- 2 H.L. de Groot, *Traces at Traiectum, An Archaeological Survey*,

Utrecht 1992, pp.17-19.

- 3 Bij de monsternamen werd rekening gehouden met de mogelijke bezwaren die aan dergelijke monsternamen kunnen kleven. Zie Strydomck, Mark J.Y. e.a. Radiocarbon dating of lime fractions and organic material from buildings, in: *Radiocarbon* vol 34, no 3 1992, p. 873-879.
- 4 Mondeling mededeling van K. v.d. Borg van het Isotopen laboratorium te Utrecht.
- 5 Zie voor de discussie omtrent de zuidelijke annex p. 67 onder 'De zuidelijke kruisarm'.
- 6 H.L. de Groot, 'De Heilige Kruiskapel te Utrecht. Die Tatsachen bleiben, die Interpretation schwänkt', in: *Bulletin KNOB*, 93 (1994) pp.135-149. Volgens De Groot is op de originele opgravingstekeningen te zien dat de muren wel doorlopen en er dus toch sprake is van een zaalkerk. Gezien het gegeven dat deze muurresten 'verdwenen' zijn en er geen sporen van braak aan de resterende muren zijn te herkennen, gaat het hier vrijwel zeker om koppelfunderingen.
- 7 R. Gem, 'Architecture of the AngloSaxon Church, 735 to 870: From Archbishop Ecgberht to Archbishop Ceolnoth', *Journal of the British Archaeological Association*, Volume CXLVI, 1993, pp.29-66 en pl. IV-IX.
- 8 R. Gem, 1993, pp.30-34.

- 9 Ook vergelijkingen met andere gebieden waar zaalkerkjes met aanbouwen staan, zoals recentelijk door R. Rijntjes is betoogd, zijn daarom niet van toepassing. Raphaël Rijntjes, 'Porticus or pastophorion, Eigth-century St Martin, Utrecht, between Anglo-Saxon and Frankish traditions', in: E. de Bièvre (ed.) *Utrecht, Britain and the Continent, archaeology, art and architecture, The British Archaeological Association Conference Transactions XVIII*, 1996, pp.49-57.
- 10 De kerkjes worden gedateerd tussen 786 en 832. Vergelijk De Groot 1993, p.146 en noot 62 met R. Gem 1993, p.46.
- 11 C.J.A.C. Peeters, 'De oudste bisschopskerken van Utrecht', in: *Feestbundel F. van der Meer*, Amsterdam 1966, pp.73-126; C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'De Heilig-Kruiskapel in Utrecht: Sint-Maarten of Sint-Salvator?' in: *Bulletin KNOB*, 93 (1994), pp.162-168.
- 12 R. Stöver, 'De afmetingen van de Salvator- of Oudmunsterkerk in de afbeeldingen van de Monumenta van Van Buchel en in de collectie Booth: Toetsing en interpretatie aan de hand van opgravingsresultaten', in: *Bulletin KNOB*, 93 (1994) pp.169-185.
- 13 W.A. van Es en W.J.H. Verwers, *Excavations at Dorestad 1, The Harbour: Hoogstraat 1, Nederlandse Oudheden 9*, Amersfoort 1980, pp.69-77 en 152.
- 14 C.W. Vollgraff en G van Hoorn, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht, Wetenschappelijke verslagen, II De opgravingen in juni en juli 1933*, Haarlem 1934, pp.37-38.
- 15 De Groot 1994, pp.141-142.
- 16 CH. Waslander, *Dekselse Graven, Noordnederlandse Grafsculptuur in de elfde en twaalfde eeuw*, Meppel 1991, p.9.
- 17 De genoemde specie van de muur op de grafkist is waar te nemen op foto 28 van 24-6-33.
- 18 Dat deze sarcofaag niet in zijn originele positie ligt is onwaarschijnlijk. In dat geval zou de eerder besproken stratigrafie der muren wel heel jong uitvallen. Het gegeven dat resten van twee skeletten in de kist lagen wijst erop dat een lichaam bij de eerste begraving is bijgeplaatst; een algemeen bekend verschijnsel. Het uitgraven en verplaatsen van sarcofagen was niet nodig en dat zal men hier dan ook niet gedaan hebben. De dakkantige afsluiting die De Groot voorstelt, zal eveneens een latere toevoeging zijn.
- 19 Van Giffen, 1934, p.16.
- 20 Stöver 1997, p.50.
- 21 Waslander, 1991.
- 22 Al de genoemde sarcofagen zijn in bezit van het Centraal Museum te Utrecht.
- 23 Er zijn geen aanwijzingen dat de sarcofagen herplaatst zijn. De sarcofaag aan de westzijde is gezien de specie op de rand zeker niet verplaatst.
- 24 De hiervoor bepaalde hoogten maken het onnodig om, zoals De Groot in zijn betoog doet, te proberen op basis van relatief ver weg gelegen punten de maaiveldhoogten bij de Kruiskapel uit vroegere perioden te bepalen. Dit laatste is gevaarlijk, omdat de hoogte op de ene locatie niets zegt over die op een andere. Dit blijkt met name uit het gegeven dat sinds de komst van de Romeinen, het huidige Domplein aan de noordzijde 170 cm meer is opgehoogd dan aan de zuidzijde.
- 25 Vergelijk L.R.P. Ozinga e.a. (red.), *Het Romeinse Castellum te Utrecht*, Utrecht 1989, pp.55-56 met A.E. van Giffen, 1934, met name fig. 2A.
- 26 Zie voor een gedegener onderbouwing van deze gedachte C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'Van tempeltje tot kathedraal, Romeinse en vroeg-middeleeuwse bebouwing onder het verdwenen schip van de Utrechtse Domkerk', *Westerheem*, jaargang 46 nr. 4 (1997), pp. 1-10.
- 27 Ozinga, 1989, pp.54-55 en noot 72a.
- 28 Deze spectaculaire ontdekking gedaan door Gert Rauws – vrijwilliger bij het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht – wacht nog op een nadere uitwerking.
- 29 R. Rijntjes, 'De ecclesiola in het Utrechts castellum. Bouwhistorische interpretatie van de resten van de Heilig-Kruiskapel', in: *Bulletin KNOB*, 93 (1994) pp.150-161
- 30 Vriendelijke mededeling van H.L. de Groot dd 19-4-2000.